

UO'K: 811.512.133'373.45:28

DINIY DISKURSNING TURKIYLASHTIRILISHI: «TARIXI MUHAMMADIY» ASARI MATERIALI ASOSIDA

Akbarov Abdulla

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

[Turon universiteti], Qarshi, O'zbekiston

e-mail: [abdullaakbarov775@gmail.com] ORCID: [...]

Annotatsiya: Maqolada arab tilida shakllangan diniy diskursni turkiy tilda ifodalash muammosi Alixonto'ra Sog'unining «Tarixi Muhammadiy» asari materiali asosida tahlil qilinadi. Matn korpusi ma'lumotlari asosida muallif aniqlik va tushunarlik qutblaridan birini tanlamay, ularni til sathlari bo'yicha taqsimlagani ko'rsatiladi: terminologik yadro arabcha bo'lib qoladi, bayon va grammatik qolip esa to'liq turkiylashtiriladi. Jarayonning to'rt usuli ajratilib tavsiflanadi. Hodisani nomlash uchun «diniy diskursning turkiylashtirilishi» atamasi taklif etiladi.

Kalit so'zlar: diniy diskurs, turkiylashtirish, o'zlashma qatlam, grammatik moslashuv, funksional taqsimot, mualliflik uslubi, Alixonto'ra Sog'unij, «Tarixi Muhammadiy».

Аннотация: В статье на материале произведения Алихонтуры Сагуни «Тарихи Мухаммадий» анализируется проблема передачи сформировавшегося на арабском языке религиозного дискурса средствами тюркского языка. На основе корпусных данных показано, что автор не выбирает между полюсами точности и понятности, а распределяет их по языковым уровням: терминологическое ядро остаётся арабским, тогда как повествование и грамматический каркас полностью тюркизируются. Выделены и описаны четыре способа этого процесса. Для обозначения явления предлагается термин «тюркизация религиозного дискурса».

Ключевые слова: религиозный дискурс, тюркизация, заимствованный пласт, грамматическая адаптация, функциональное распределение, авторский стиль, Алихонтурa Сагуни.

Annotation: Drawing on Alikhontura Saguni's «Tarikhi Muhammadiy», the article examines the problem of rendering in Turkic a religious discourse originally formed in Arabic. Corpus data show that the author does not choose between the poles of terminological precision and intelligibility but distributes them across linguistic levels: the terminological core remains Arabic, while the narrative and the grammatical

framework are fully Turkicised. Four methods of this process are identified and described. The term «Turkicisation of religious discourse» is proposed.

Key words: religious discourse, Turkicisation, borrowed layer, grammatical adaptation, functional distribution, authorial style, Alikhontura Saguni.

Kirish

Diniy diskurs tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'ziga xos obyekt hisoblanadi. Uning tayanch terminologiyasi muqaddas matn tilida shakllangan va bu terminologiya oddiy leksika emas: har bir termin ortida aniq belgilangan aqidaviy mazmun turadi. Shu bois diniy matnni boshqa tilga o'tkazishda muallif ikki qutb orasida tanlov qilishga majbur bo'ladi: aniqlikni saqlash uchun arabcha terminologiyani butunligicha olib kirish yoki tushunarlikni ta'minlash uchun o'z til materialiga o'tish [1].

Birinchi yo'l matnni ilmiy jihatdan ishonchli, ammo keng o'quvchi uchun yopiq qiladi; ikkinchi yo'l matnni ochadi, ammo terminologik aniqlikni yo'qotish xavfini tug'diradi. Ushbu maqolada «Tarixi Muhammadiy» muallifining mazkur muammoni hal qilish usuli korpus ma'lumotlari asosida tahlil qilinadi.

Material va metodika

Material – asarning to'liq elektron korpusi (173 408 so'zshakl, 27 088 turli so'zshakl). Leksik birliklarning genetik tasnifi eng faol 700 o'zak tanlanmasi bo'yicha qo'lda amalga oshirildi. Grammatik ko'rsatkichlar juftlik usuli bilan – eski va yangi variantlarni qiyoslash orqali o'lchandi.

Tahlil

1. Taqsimot tamoyili

Til sathi	Yetakchi material	Asosiy dalil
Terminologik yadro	arabcha	diniy terminologiya izohsiz qo'llanadi: islom (586), iymon (420), shariat (98)
Kundalik diniy amaliyot	forscha vositalik	namoz (253), ro'za (29), payg'ambar (1 220), xudo (335), farishta (72), do'zax (43)
Bayon va tasvir	turkiy	fe'l o'zaklari istisnosiz turkiy; qo'llanishlarning 63,9 % turkiy qatlamda
Grammatik qolip	turkiy	ko'plikda -lar 95,5 %; sifatda -lik 4:1; erkin izofa

		qo'llanmaydi
Tushunarliklik	izohlash	153 ta leksik izoh, shundan 73,6 % turkiy birliklarga

Jadvaldan ko'rinadiki, taqsimot izchil tamoyilga asoslanadi: matnda nima nomlansa – o'zlashma bilan, nima bayon qilinsa – o'z til materiali bilan ifodalanadi. Terminologiya o'zgarishsiz qabul qilinadi, chunki uning vazifasi tushunchani aniq belgilash; bayon esa to'liq turkiylashtiriladi, chunki uning vazifasi yetkazishdir.

2. Forsiy vositalikning o'rni

Alohida e'tiborga loyiq holat – islomning eng asosiy amaliy tushunchalari matnda arabcha emas, forscha vositalik bilan o'zlashgan birliklar orqali ifodalanishi: namoz (arabcha salot o'rnida), ro'za (savm o'rnida), payg'ambar (nabiy va rasul o'rnida), farishta (malak o'rnida), do'zax (jahannam o'rnida), gunoh (zanb o'rnida) [2].

Matnda ikki qator yonma-yon mavjud va ular o'rtasida aniq funksional taqsimot kuzatiladi: forsiy variant – bayon va kundalik qo'llanish uchun (payg'ambar – 1 220, namoz – 253, xudo – 335), arabcha variant – rasmiy, terminologik yoki iqtibos kontekstida (nabiy – 5). Do'zax tushunchasi uchta variantda uchraydi: forscha do'zax (43), turkiy arxaik tamug' (7), arabcha jahannam (5); yetakchisi forscha variant.

Bu taqsimot muallif dasturining puristik emasligini ko'rsatadi: u har qanday o'zlashmadan voz kechmaydi, faqat tushunishga to'sqinlik qiladigan kitobiy bezak qatlamidan voz kechadi.

3. Turkiylashtirishning to'rt usuli

Birinchi usul – grammatik o'zlashtirish. Arabcha o'zak olinadi, ammo unga arab tilining emas, turkiy tilning grammatik qolipi tatbiq etiladi: sahobalar (426) – ashob (8) emas; mushriklar (139) – mushrikin (0) emas; payg'ambarlar (138) – anbiyo (3) emas. Nazorat tanlanmasi bo'yicha nisbat 922 ga 43, ya'ni 95,5 foizga 4,5 foiz.

Ikkinchi usul – ko'makchi fe'l orqali fe'llashtirish. O'zlashma o'zak hech qachon mustaqil fe'l bo'lmaydi; u turkiy ko'makchi bilan birikib analitik konstruksiya hosil qiladi: qabul qilmoq, iymon keltirmoq, hijrat qilmoq, g'azot etmak, tavof qilmoq. Bu usul tilning fe'l tizimini o'zlashmadan to'liq himoya qiladi [3].

Uchinchi usul – turkiy muqobilni tiklash. Turkiy tilda tushunchaning o'z nomi mavjud bo'lgan hollarda muallif uni, hatto eskirgan bo'lsa ham, qo'llaydi: tamug' (do'zax), yozuq (gunoh), yalavoch (rasul), yon- (qaytmoq), tuy- (sezmoq). Bu birliklarning bir qismi «Devonu lug'otit turk» va «Qutadg'u bilig»da qayd etilgan [4; 5].

To'rtinchi usul – matn ichida izohlash. Uchinchi usul tushunarlilikka zarar yetkazishi mumkin bo'lgan hollarda muallif izoh beradi: tamug' (do'zax), yalavochlik (elchilik), cherik (askar). Shu tariqa uchinchi va to'rtinchi usullar bir-birini muvozanatlaydi: arxaizm matnga kiritiladi, ammo o'quvchi undan mahrum qolmaydi.

4. Natijaning qiyosiy bahosi

Mazkur tizimning o'ziga xosligini baholash uchun uni ikki yo'nalishda qiyoslash lozim. Eski o'zbek adabiy tilining kitobiy uslubi, xususan Navoiy nasri, o'zlashma qatlamning yuqori ulushi (53–55 %), arabcha sinig ko'pliklarning faolligi va fors izofasining keng qo'llanishi bilan xarakterlanadi [6]. «Tarixi Muhammadiy»da uch ko'rsatkich ham keskin boshqacha: o'zlashma ulushi qo'llanish bo'yicha 36,1 %, sinig ko'plik 4,5 %, erkin izofa yo'q.

Ayni paytda matn XX asr o'rtasining adabiy til me'yoriga ham mos kelmaydi: -din, -dur, er-, -mish, -g'on, -guvchi shakllari, -liq varianti va arxaik leksika o'sha davr me'yorida allaqachon iste'moldan chiqqan edi [7].

Demak, matn ikki qutbning hech biriga tegishli emas: u klassik kitobiy uslubdan soddaligi va turkiyligi bilan, zamonaviy me'yordan esa arxaikligi bilan farq qiladi. Bu – mualliflik uslubining uchinchi yo'li: turkiy an'anaga tayangan, ammo kitobiylikdan xoli diniy nasr tili.

Muhokama

Yuqorida tavsiflangan tizimni nomlash uchun diniy diskursning turkiylashtirilishi atamasini taklif etamiz. Uning mazmuni: diniy matnning terminologik tarkibini saqlagan holda, uning bayon, grammatika va uslub sathlarini to'liq turkiy material asosiga ko'chirish.

Muallifning so'zboshida ko'rsatgan adresati bu tanlovni qo'shimcha asoslaydi: u asarni «keyingi avlod nasllarimiz» va «boshqa turkiy tillik vatandosh, din qarindoshlarimiz» uchun yozganini qayd etadi [8]. Matn, demak, bitta milliy adabiy til me'yoriga emas, kengroq turkiy maydonga mo'ljallangan; umumturkiy qatlamga tayanish esa aynan shu maqsadga xizmat qiladi.

Mazkur xulosaning chegarasini ham qayd etish lozim: tavsiflangan belgilarning qaysi biri mualliflik idiolektiga, qaysilari siyrat janrining umumiy xususiyatiga tegishli ekanini qat'iy ajratish uchun bir nechta zamondosh diniy-ma'rifiy matnni ayni shu metodika bilan o'lchash va natijalarni qiyoslash zarur. Bu – keyingi tadqiqotlar vazifasi.

Xulosa

1. Diniy diskursni turkiy tilda ifodalashda muallif aniqlik va tushunarlilik qutblaridan birini tanlamaydi, balki ularni til sathlari bo'yicha taqsimlaydi: nima nomlansa – o'zlashma bilan, nima bayon qilinsa – o'z til materiali bilan.

2. Islomning eng asosiy amaliy tushunchalari matnda forsiy vositalik bilan o'zlashgan birliklar orqali ifodalanadi; bu muallif dasturining puristik emasligini ko'rsatadi.

3. Turkiylashtirish to'rt usul bilan amalga oshiriladi: grammatik o'zlashtirish, ko'makchi fe'l orqali fe'llashtirish, turkiy muqobilni tiklash va matn ichida izohlash; oxirgi ikki usul bir-birini muvozanatlaydi.

4. Matn na klassik kitobiy uslubga, na XX asr o'rtasi adabiy til me'yoriga to'g'ri keladi; u mualliflik uslubining uchinchi yo'li hisoblanadi.

5. Hodisani nomlash uchun «diniy diskursning turkiylashtirilishi» atamasi taklif etiladi; uning janr va idiolekt chegarasini aniqlash qiyosiy tadqiqotni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дадабоев Х., Хамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007. – 154 б.
2. Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида форс-тожик ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон. – Тошкент, 1968. – 76 б.
3. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973. – 316 б.
4. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. I–III томлар. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1960–1963.
5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971.
6. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 157 б.
7. Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 160 б.
8. Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. 1–2 жилд. – Тошкент, 1991.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2003. – 599 б.
10. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – Москва: Наука, 1984. – 228 с.
11. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 200 б.
12. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2019. – 256 б.